

УДК 63-021.387:336.14

Проблеми розвитку сільських територій у контексті трансформації бюджетної підтримки

Невесенко А.В.

аспірант

ННЦ «Інститут аграрної економіки»

У статті обґрунтовано національні пріоритети врегулювання проблем сталого розвитку сільських територій у контексті бюджетної підтримки з виокремленням соціально-економічних чинників. Доведено необхідність проведення запропонованих заходів як для світу в цілому, так і для окремих країн із різним рівнем економічного розвитку. Систематизовано пропозиції щодо вирішення аспектів розвитку сільських територій в Україні з урахуванням світових тенденцій розвитку та досвіду країн Європейського Союзу.

Ключові слова: аграрний сектор, сталий розвиток, бюджетна підтримка, ресурси, робоча сила, екологія, глобалізація.

Невесенко А.В. ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКИХ ТЕРРИТОРИЙ В КОНТЕКСТЕ ТРАНСФОРМАЦИИ БЮДЖЕТНОЙ ПОДДЕРЖКИ

В статье обоснованы национальные приоритеты урегулирования проблем устойчивого развития сельских территорий в контексте бюджетной поддержки с выделением социально-экономических факторов. Доказана необходимость проведения данных мероприятий как для мира в целом, так и для отдельных стран с различным уровнем экономического развития. Систематизированы предложения по решению аспектов развития сельских территорий в Украине с учетом мировых тенденций развития и опыта стран Европейского Союза.

Ключевые слова: аграрный сектор, устойчивое развитие, бюджетная поддержка, ресурсы, рабочая сила, экология, глобализация.

Nevesenko A.V. PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF RURAL TERRITORIES IN THE CONTEXT OF TRANSFORMATION OF BUDGET SUPPORT

The article was justified by national priorities resolution of problems of sustainable development of rural areas in the context of budget support with the allocation of socio-economic factors. Proposed actions for the world as a whole and for individual countries with different levels of economic development are proven. Systematic proposals to address aspects of rural development taking into account world tendencies of development and the experience of the European Union.

Keywords: agriculture, sustainable development, budgetary support, resources, labor, environment, globalization.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Соціально-економічний розвиток села визначають як процес змін, спрямований на підвищення рівня розвитку економічної і соціальної сфер сільських регіонів, із мінімальними втратами для природного середовища і найбільшим рівнем задоволення потреб сільського населення та інтересів держави. Сільський розвиток потребує комплексного підходу до вирішення всіх проблем сільських регіонів – економічних, соціальних, екологічних, демографічних – і потребує наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові рекомендації щодо виділення перспективних заходів вирішення проблем розвитку сільських територій у контексті бюджетної підтримки обґрунтовано в наукових доробках учених: С. Кваші [1; 2], Н. Вдовенко [3; 8; 12], А. Діброви [4], М. Хорунжого [5], Н. Коробової [6], В. Федько [7], Ю. Хиж-

няк [8], В. Назаренка [9], М. Жибак [11], В. Шкляра [15], О. Кузьмака [17] та ін. Проте потребують поглибленого вивчення питання врегулювання проблем розвитку вітчизняних сільських територій з урахуванням світових тенденцій розвитку та тенденцій розвитку країн Європейського Союзу.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – запропонувати концептуальні підходи до вирішення проблем сталого розвитку вітчизняних сільських територій у контексті бюджетної підтримки з виокремленням соціально-економічних чинників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поглиблений аналіз чинників становлення, функціонування та розвитку сільських територій у контексті трансформації бюджетної підтримки та сучасних глобальних процесів, спонукає вчених і до вивчення проблем формування трудового потенціалу. При цьому у розвитку трудового потенціалу будь-якого

структурного рівня провідна роль належить соціально-економічним чинникам. Серед них можна виокремити характер відносин власності, що визначає умови зайнятості, її рівень та використання праці різних статевікових груп населення, форми зайнятості, співвідношення рівнів зайнятості і безробіття, галузеву структуру; специфіку трудових відносин, яка відображає умови найму, рівень організації праці та її оплати, форми морального та матеріального стимулювання; систему освіти та механізм підготовки і перепідготовки, що істотним чином впливає на якість і віддачу трудового потенціалу. Крім того, важливе місце займають розподільні відносини, що визначають умови відтворення населення, рівень життя людей, можливості повноцінного харчування, лікування і відпочинку, професійного становлення, отримання освіти, житлово-побутові умови.

Третім складником є виокремлення особливостей виробничо-господарського механізму та психологічний клімат, який також має вагомий вплив на формування і використання трудового потенціалу. Він виражається через характер і зміст праці, рівень комплексної механізації і автоматизації виробництва, рівень організації праці, технічну озброєність праці і забезпеченість робочого місця. На жаль, нині багато керівників сільськогосподарських підприємств ігнорують позитивну дію даного фактору, що, своєю чергою, призводить до зменшення зайнятих у сільському господарстві. Зокрема, мало уваги приділяється профорієнтаційній роботі з молоддю, як результат, після навчання у містах мало хто повертається в сільську місцевість, а отже, і в сільське господарство. Крім факторів загаль-

ного характеру, на кількісно-якісні параметри трудового потенціалу впливають конкретні умови господарювання різних територіальних суб'єктів. Природно-географічні умови (кліматичні особливості, наявність і розробка природних ресурсів, природна родючість ґрунтів, рівень освоєння території). До вище згаданих чинників також можна віднести розвиток соціальної інфраструктури. За ступенем впливу на формування і розвиток міських і сільських населених пунктів як і міської та сільської території у цілому соціальне середовище відіграє важливу роль. Зокрема, від соціальних умов залежать розвиток та ефективність сільськогосподарського виробництва та відродження села. Проте слід зазначити, що зараз більшість сільських поселень не в змозі надати селянам необхідний асортимент соціальних послуг. Через відсутність значної кількості об'єктів соціальної сфери на селі переважна частина сільських жителів змушена одержувати їх за межами постійного проживання, тому доступність їх для кожного сільського жителя є одним із визначальних показників соціальної характеристики населених пунктів та сільських територій. На цей показник впливають густота і людність населених пунктів, житлові умови, рівень забезпеченості об'єктами соціальної інфраструктури (дитячими дошкільними закладами, закладами охорони здоров'я, відпочинку, дозвілля), їх потужність, розвиток торгівлі, громадського харчування, транспортної та телефонної мереж. Неприятливі тенденції щодо погіршення рівня та якості життя в сільській місцевості спостерігаються у демографічній сфері: відбувається випереджальне зменшення чисельності населення в сільській місцевості.

Рис. 1. Частка сільського населення України та Черкаської області

Це веде до поступового зменшення частки сільського та зростання частки міського населення України (рис. 1).

Причому цей процес відбувається з причин як природного скорочення за рахунок дисбалансу народжуваності та смертності, так і міграції. Хоча останнім часом у сільській місцевості фіксується деяке поліпшення ситуації з народжуваністю, проте високий рівень смертності, що перевищує рівень народжуваності в усіх регіонах України (за винятком Рівненської та Закарпатської областей), указує на від'ємний природний приріст населення та залишається однією з основних причин депопуляції сільського населення нашої держави. Частка сільського населення Черкаської області в 2016 р. становить 44,1% порівняно з 31,4% в цілому по Україні.

Скорочення сільської частини населення за рахунок вищенаведених факторів призводить до збільшення демографічного навантаження в сільській місцевості, що посилює ресурсні потреби для вирішення економічних і соціальних проблем, пов'язаних із соціальним забезпеченням непрацездатної частини населення, та лягає додатковим тягарем на бюджети сільських районів.

При цьому рівень демографічного навантаження суттєво відрізняється за регіонами країни. Найгірші показники наявні в Чернігівській, Хмельницькій, Вінницькій, Житомирській, Черкаській, Сумській, Кіровоградській, Київській та Тернопільській областях. З усіх вікових груп сільського населення найбільше навантаження припадає на людей віком більше 70 років, і лише в Рівненській та Закарпатській областях навантаження молодшого за працездатний вік перебільшує старшого за працездатний. Отже, більша частка соціальних видатків у більшості регіонів країни вже не може розглядатися як прямі інвестиції в людський капітал. виправлення демографічної ситуації, що склалася, вимагає вироблення цілком нових підходів у соціальній сфері, насамперед у галузі охорони здоров'я й пенсійного забезпечення населення. Посилюється диспропорційність структури сільського населення щодо міського за статтю: в сільській місцевості чисельність жінок перевищує кількість чоловіків на 14,3%. У міських поселеннях це співвідношення становить 17,8%. Даний стан указує на значний вплив жінок фертильного віку до міста навіть за даними офіційної статистики, яка не враховує значну частку міграційних потоків усередині країни. Порушення статевого співвідношення

загрожує погіршенням процесу відтворення сільської частини населення. Розвивається відтворювальний потенціал для заміщення поколінь батьків поколіннями дітей. Ситуація з відтворенням населення також погіршується високою кількістю розлучень порівняно з даними 1991 р.

До процесу скорочення чисельності сільського населення додається також міграційний рух: внутрішньорегіональний, міжрегіональний і міждержавний, який є достатньо точним індикатором економічного і соціального становища. Внутрішньодержавна та міждержавна міграції сільського населення змінюють кількісні та якісні його характеристики, посилює непривабливість проживання (особливо для молоді) на сільських територіях. Незважаючи на помітне нині зниження темпів міграції сільського населення, показовим цей процес назвати неможливо, оскільки, на нашу думку, це зниження пов'язане з тим, що на даний час найбільш активна та працездатна частина населення, що не знаходила можливостей для реалізації свого потенціалу в сільській місцевості, вже виїхала. Населення, що залишилося нині в селі, або не має змоги виїхати, або адаптувалося до сучасної ситуації, отже, нездатне до активної міграції, яка фіксувалася раніше. Аналіз сальдо міграції за потоками в 2008 та 2016 рр. показує помітне зменшення міжрегіональної міграції та зміну тенденції рівня внутрішньорегіональної міграції, сальдо якої стало позитивним.

На ринку праці теж відбуваються зміни. За матеріалами вибіркового обстеження сільського населення України станом на 01.01.2016 рівень економічної активності сільського населення працездатного віку становив 73,1% загальної кількості населення відповідної вікової групи. При цьому в період 2010–2016 рр. зміни рівня майже не відбувалося, у 2016 р. відбулося незначне підвищення економічної активності сільського населення – на 0,6%, тоді як активність міського населення знизилася на 1,3%. Більш виражена негативна динаміка спостерігається щодо рівня зайнятості сільського населення працездатного віку. За даними Держкомстату, за період 2009–2016 рр. він знизився на 0,7 в.п. Специфіка зайнятості в сільській сфері порівняно з міською виражається в такому: а) домінуючою сферою зайнятості на селі є сільськогосподарське виробництво, де в окремих регіонах частка працівників у ньому досягає 80%; б) одна з найважливіших особливостей сфер зайня-

тості на селі – це сезонність сільськогосподарських робіт [11, с. 199–204; 14, с. 99–102; 15, с. 28–32]. Саме сезонність за сформованої на селі виробничої структури створює тимчасові значні резерви праці, однак у визначені періоди з'являється потреба в додатковій робочій силі на деяких видах робіт, переважно ручних; в) у більш низькому рівні розвитку в ній виробничих і невиробничих галузей; г) у різному співвідношенні виробничих і невиробничих галузей; д) специфіка сільської зайнятості зв'язана з якісними характеристиками сфер прикладання праці на селі, який, на жаль, недостатній, про що свідчать низькі показники продуктивності та ефективності, фондо-, енерго- і електроозброєності праці. Особливо згадані показники найнижчі саме у сільському господарстві; е) сільські сфери зайнятості відрізняються від міських більш вузьким набором фахів, за котрими можуть бути використані працівники, крім того, у сільській місцевості вужче коло посад і фахів у середині підприємств та обмежене число самих підприємств і організацій, сільські працівники не мають достатніх можливостей для переривання праці взагалі і з метою службового росту, відповідно, тут недостатні, а навіть можна сказати, відсутні умови для виробничого росту; є) у сільській місцевості умови праці і життя сімей тісно пов'язані, як правило, з одним господарством і з результатами його діяльності, рівнем його економічного розвитку, що значно зменшує можливості маневрування сільського трудового потенціалу; ж) за нинішньої структури видів праці в сільському господарстві гостро постає проблема використання жіночої праці на селі, тому що на багатьох сільськогосподарських роботах, у тому числі механізованих, умови праці несприятливі для жінок; з) у сільській місцевості недостатньо розвинута соціальна інфраструктура, яка, на нашу думку, має досить вагомий вплив на закріплення тут працівників, їх здатність до праці [17; 14, с. 99–102; 16, с. 17–21; 13, с. 63–66; 18]. Залишається гострою проблема безробіття. Структурні зрушення, що відбуваються на сучасному етапі розвитку національної економіки, призводять до суттєвих негативних змін на ринку праці, зокрема до достатньо значних обсягів і рівня безробіття економічно активного населення і, як наслідок, до неефективного використання робочої сили. Головною причиною безробіття сільського населення є, на нашу думку, структурні чинники, пов'язані з різким падінням обсягів сільськогосподарського виробництва,

про що свідчать різке зменшення посівних площ і поголів'я великої рогатої худоби як у період трансформаційної кризи, так і в останні роки, а також повільність упровадження ринкових перетворень у сільській місцевості та диверсифікації економіки села, а також за наслідками світової фінансової кризи. Аналіз структури безробітного населення в сільській місцевості за причинами незайнятості свідчить, що найбільша кількість безробітних реєструється через звільнення з економічних причин, тобто найбільша частка безробітних зумовлена складним фінансовим станом підприємств, що змушує керівників виробництва скорочувати робочі місця. Попри те що кількість новостворених робочих місць зростає, проблему працевлаштування це не вирішує. Кількість звільнених працівників у сільському господарстві в півтора рази перевищує кількість прийнятих. Відсоток до загальної кількості населення відповідної вікової групи на кінець 2016 р. у Черкаській області вищий, ніж в цілому по Україні. Порівняно з країнами економічної співдружності в Україні в процентному відношенні до загальної робочої сили відсоток працівників, зайнятих у сільському господарстві, є значно вищим. Це відображає як структурні особливості, так і частку населення, що проживає на сільських територіях, і значення сільського господарства та аграрного сектору економіки для економіки України в цілому. Починаючи з 60-х років минулого століття проявлялася тенденція до значного зниження можливостей щодо зайнятості в сільському господарстві. Однак протягом останніх років у старих країнах – членах ЄС було досягнуто певне «поглинання» такого зниження за рахунок можливостей несільськогосподарської зайнятості на селі, що навіть призвело до руху назад до села в деяких країнах ЄС. Тенденція до скорочення чисельності сільського населення і можливостей зайнятості в сільському господарстві знаходить своє відображення в усіх областях України, включаючи Черкаську область. За оцінками, це 29,7% економічно-активного населення, зайнятого в сільському господарстві. Однак існує ймовірність зниження цієї тенденції протягом наступних років, і це має стати завданням будь-якої стратегії розвитку сільських територій, що певним чином можна забезпечити через створення можливостей несільськогосподарської зайнятості на селі. Трудові ресурси в сільському господарстві досить обмежені, що ж стосується продуктивності праці, то можливості її росту, по суті,

безмежні. Для успішного рішення різноманітних економічних і соціальних завдань, що стоять перед країною, немає іншого шляху, крім прискореного росту продуктивності праці, різкого підвищення ефективності всього суспільного виробництва. Особливе значення таке положення має для сільського господарства, де весь приріст продукції забезпечується за рахунок підвищення продуктивності праці. Це ключове питання розвитку економіки сільського господарства. Підвищення продуктивності праці прямо й безпосередньо пов'язане з досягненнями науково-технічного прогресу, зі здійсненням усебічної інтенсифікації виробництва. Іntenсифікація, підвищення енергооснащеності праці дють змогу заощаджувати живу працю, знижувати його витрати. На практиці це виражається у зростанні оброблюваних площ і поголів'я тварин на працівника, у зниженні витрата праці на одиницю земельної площі й на голову худоби. Підвищення рівня технічної оснащеності сільського господарства завдяки поліпшенню якості проведення робіт, дотриманню оптимальних строків їхнього виконання сприяє не тільки скороченню потреби в праці, але й росту врожайності культур, продуктивності тварин. Україна відстає сьогодні за рівнем середньомісячної заробітної плати щонайменше у два рази від Росії, у чотири рази – від Польщі, у сім разів – від Словенії. Ідеться про аграрний сектор економіки, де рівень заробітної плати залишається найнижчим. Навіть заходи, які останніми роками зроблені урядом України для стабілізації в аграрному секторі, основні параметри сільського господарства, що стосуються можливості відтворення, рівня оплати праці, доходу продовжують залишатися на найнижчому рівні. Одна з причин такого положення – низька ефективна зайнятість, яку необхідно розглядати у зв'язку з прибутковістю праці.

Нині сільськогосподарське виробництво в Україні є малоефективним сектором економіки. Низька ефективність галузі, її неконкурентоспроможність мають багато причин, серед яких не останнє місце займає відсутність дійової системи мотивації продуктивності праці зайнятих у галузі трудівників. Неefективність діючої системи мотивації, крім усього іншого, зумовлена низькою ціною праці аграріїв. Низька заробітна плата працівників аграрних підприємств є загальносвітовою тенденцією. В Україні також спостерігається відставання її рівня в цілому по економіці. Аналізуючи причини низької ціни

сільської робочої сили, слід визначити низку факторів. Перше – це мізерність оплати праці, зумовлена неефективністю сільськогосподарського виробництва, нижчою його прибутковістю порівняно з іншими галузями. Серйозною проблемою підвищення заробітної плати є фінансові труднощі, що проявляються у нестачі оборотного капіталу. Крім того, підвищення заробітної плати стримується і через те, що це призведе до зростання собівартості сільськогосподарської продукції, яка і без того не відрізняється високою прибутковістю. Середньомісячна номінальна заробітна плата працівників, зайнятих у сільському господарстві Черкаської області вища, ніж у цілому по Україні [15, с. 28–32]. Можна зробити висновки, що наявний дохід на одну особу в 2016 р. у Черкаській області нижчий, ніж у цілому по Україні, на 13,7%. Зберігає свою значущість чинник мотивації праці працівників села. Низька заробітна плата зовсім не сприяє ефективній праці селян. Для більшості працівників сільського господарства їх доходи не знаходяться в прямій залежності від продуктивності праці, що є одним із чинників загострення проблеми сталості розвитку сільського господарства. Аграрний сектор економіки не може стало й ефективно функціонувати без працівників, що володіють технічними, агрономічними, зоотехнічними та ветеринарними знаннями. Компетентність працівників сільського господарства – найважливіший соціально-економічний чинник успішного функціонування аграрної сфери. Ситуація, що склалася, негативно впливає на сталість розвитку сільського господарства. Важливим чинником загострення проблеми сталості галузі залишається майнове розшарування населення. Посилюється урбанізація територій, що приводить до скорочення чисельності сільських жителів, зокрема тієї частини економічно активного населення, яка безпосередньо пов'язана з виробництвом продовольства. Підвищення рівня зайнятості сільського населення ґрунтується на поглибленні агропромислової інтеграції. Сферою використання праці більшості вивільнюваних працівників стають допоміжні і підсобні цехи, переробні та промислові виробництва безпосередньо в селі, а також кооперативи, малі підприємства з переробки сільськогосподарської продукції, ремонту та обслуговування техніки, збуту продукції, постачання фермерським господарствам і кооперативам, виробництва будівельних матеріалів; організація недержавних об'єднань за типом

«фермер – переробне підприємство – магазин», які забезпечують швидше переміщення продукції від виробника до споживача; розвиток сфери обслуговування на селі. Одним зі шляхів подолання проблеми зайнятості сільського населення регіону може бути подальший розвиток власної справи, розширення самозайнятості на селі в аграрному та обслуговуючому його секторах. Однак недосконалість фінансово-кредитна політика, несприятливе оподаткування, корупція, бюрократизм, низька конкурентоспроможність продукції гальмують розширення підприємницької діяльності. Модель ринку праці в сільській місцевості має враховувати активну державну політику зайнятості, основу якої становитиме не сприяння заповненню вакантних робочих місць і сплата допомоги з безробіття, а запобігання її появі. Працевлаштування Державною службою зайнятості безробітних на селі, їх перепідготовка, залучення до суспільних робіт навряд чи можливо вважати найдієвішими методами регулювання зайнятості [3, с. 3–17; 10, с. 22–28; 11, с. 199–204]. Необхідні внутрішні зрушення в агросфері, зокрема підвищення капіталоозброєності сільськогосподарської праці та механізації робіт, дієва підтримка розвитку високопродуктивного приватного аграрного виробництва і бізнесу, а також коригування структури економіки в напрямі розвитку споживчих галузей промисловості та сфери послуг, зокрема на селі, що забезпечить переміщення робочої сили. Обмеженість фінансових і організацій-

них ресурсів служби зайнятості на селі, скорочення інвестицій і вакансій на селі перетворюють її лише на посередника між роботодавцем і робочою силою, зменшуючи напругу на регіональних ринках праці, але не створюючи динамічну рівновагу попиту і пропозиції.

Висновки з цього дослідження. Таким чином, маємо можливість прийти до висновку, що проблеми пов'язані з розумінням громадянами тенденцій розвитку суспільства і природи, задоволенням потреб, необхідністю переходу до сталого розвитку. Вважаємо, що слід переглянути і досягти вирішення таких завдань:

1. Підвищити рівень доходів та якості життя, захищеності життєдіяльності населення від негативних екологічних чинників з урахуванням помірного використання природних ресурсів зі створенням умов для їх належного відтворення в умовах глобалізації економіки.

2. Забезпечити екологічне виховання громадян, підняти екологічну культуру населення, виокремивши стереотипне ставлення до екологічних і соціальних проблем, розвинути у громадян сучасні наукові уявлення про природу та суспільство, сформувати екологічну свідомість органів і осіб, що приймають рішення на різних рівнях, гармонізувавши їх з європейськими.

3. Підвищити значимість наявних заходів щодо заохочення до економії ресурсів, захисту довкілля, посилити законодавчу підтримку територіальних громад щодо природних ресурсів з урахуванням інтеграційних процесів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кваша С.М. Методологічний базис прийняття суспільних рішень в аграрній політиці / С.М. Кваша // Економіка АПК. – 2013. – № 8 – С. 12–21.
2. Кваша С.М. Наслідки створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС для аграрного сектору вітчизняної економіки / С.М. Кваша // Формування глобального і регіонального ринків сільськогосподарської сировини та продовольства: [монографія] / За ред. Ю.О. Лупенко, М.І. Пугачова. – К.: ННЦ ІАЕ, – 2015. – 320 с.
3. Вдовенко Н.М. Глобальні пріоритети сталого виробництва сільськогосподарської продукції / Н.М. Вдовенко // Innovative solutions in modern science. – 2016. – № 4(4). – С. 3–17.
4. Діброва А. Механізм державного регулювання сільського господарства: зарубіжний досвід для України / А. Діброва // Аграрна освіта та наука. – 2007. – Т.8. – № 3–4. – С. 118–123.
5. Хорунжий М. Аграрна політика: [навч. посіб.] / М. Хорунжий. – К.: КНЕУ, 1998. – 240 с.
6. Korobova N. Methods of state regulation of agricultural sector in terms of the orientation of the economy to safety and quality standards / N. Korobova, N. Vdovenko // Wspolraca Europejska. – 2015. – № 3(3). – Vol. 3. – С. 23–33.
7. Федько В. Інфраструктура товарного ринка / В. Федько, Н. Федько. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000 – 512 с.
8. Вдовенко Н.М. Сучасна парадигма регулювання розвитку галузей аграрного сектору в умовах глобального дефіциту продовольства / Н.М. Вдовенко, Ю.А. Хижняк // Science Rise. – 2015. – № 2/3(7). – С. 20–26.
9. Назаренко В.І. Аграрная политика Европейского Союза / В.І. Назаренко; Институт Европы РАН. – М.: Маркет ДС Корпорейшн, 2004. – 362 с.

10. Вдовенко Н. Макроекономічна оцінка аграрного сектору економіки України за умов інтеграційних процесів / Н. Вдовенко, Л. Сокол // Науковий вісник Полісся. – Чернігів: ЧНТУ, 2016. – № 3(7). – С. 22–28.
11. Жибак М.М. Організаційно-економічні проблеми зайнятості сільського населення Галичини / М.М. Жибак // Науковий вісник НЛТУ України. – 2008. – Вип. 18. – С. 199–204.
12. Вдовенко Н.М. Роль держави в економічному і соціальному розвитку суспільства / Н.М. Вдовенко // Інноваційна економіка. – 2011. – Вип. 3(22). – С. 249–253.
13. Вдовенко Н.М. Пріоритети функціонування агропідприємств на основі оренди земель: виклики глобалізації / Н.М. Вдовенко, Л.В. Богач // Міжнародний науковий журнал. – 2016. – № 10(20). – Т. 2. – С. 63–66.
14. Вдовенко Н.М. Обліково-аналітичні засади купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення з урахуванням зарубіжного досвіду / Н.М. Вдовенко // Міжнародний науковий журнал. – 2016. – № 8. – С. 99–102.
15. Шкляр В.Б. Соціально-економічні мотиви формування та реалізації державної аграрної політики в Україні / В.Б. Шкляр // Економіка АПК. – 2004. – № 12. – С. 28–32.
16. Vdovenko N.M. Coordination of process standardization and methodology of state regulation of agrarian sector / N.M. Vdovenko, B.N. Gechbaia // Moambe. – 2016. – № 23. – С. 17–21.
17. Кузьмак О.М. Дієвість міжбанківських кредитів у розвитку банківської системи: автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.08 / О.М. Кузьмак; Держ. вищ. навч. закл. «Укр. акад. банк. справи Нац. банку України». – Суми, 2008. – 20 с.
18. Plachter H., Korbun T. A methodological primer for the determination of nature conservation targets in agricultural landscapes // Nature protection in agricultural landscapes / Ed. by M. Flade, H. Plachter, E. Henne, A. Kenneth. – Berlin, 2003.